

PROPOSTA D'UN MODEL COMPRESIU DE L'APRENTATGE DE LES ACTIVITATS AQUÀTIQUES A TRAVÉS DEL JOC

Juan Antonio Moreno Murcia

Facultat d'Educació.
Universidad de Murcia.

Melchor Gutiérrez Sanmartín

Facultat de Psicologia (IVEF).
Universitat de València.

Paraules clau:

activitats aquàtiques, natació, ensenyament,
aprenentatge, model comprensiu, joc.

Resum

Aquest treball tracta d'establir un marc genèric d'actuació en les activitats aquàtiques. Considerant el terme natació com a insuficient per captar tota la diversitat d'activitats existents en el medi aquàtic, es proposa una classificació múltiple d'organització en les activitats aquàtiques esportives i de les activitats aquàtiques en general: manteniment, entrenament, salut, teràpia i recreació. Però, anteriorment al desenvolupament d'aquests àmbits d'actuació, apostem per un coneixement bàsic del medi aquàtic per part dels nens a través dels programes d'activitats aquàtiques educatives. Aquesta proposta té el seu suport en la utilització del joc i té la seva base d'ensenyament en un model comprensiu que utilitza el joc esportiu modificat per aconseguir els seus objectius.

Introducció

En el món de l'activitat físicoesportiva queden clarament delimitats els tres elements naturals en què es pot desenvolupar la persona: terra, mar i aire. D'aquesta manera el col·lectiu d'educadors-entrenadors que s'introdueix en el camp de l'ensenyament-entrenament en el medi terrestre té com a base per al seu desenvolupament tot el que anteriorment s'ha establert en el seu medi (programes, tècniques, models d'actuació, etc.).

Abstract

This work tries to establish a generic mark of performance in aquatic activities. Considering the term "swimming" as insufficient to all the diversity of activities that exist in the aquatic medium, we propose a multiple classification of organisation in sporting aquatic activities and aquatic activities in general: maintenance-training, health, therapy and recreation. But, before the development of these ranges of performance, we propose a basic knowledge of the aquatic medium on the part of the child through programmes of educative aquatic activities. This proposal has support in the use of games and has its teaching base in a comprehensive model that uses a modified sporting game to achieve its objectives.

Aquest marc d'actuació en el medi terrestre ja ha estat estandarditzat des de fa bastant temps. Contràriament, sota el nostre punt de vista, tant el medi aeri com l'aquàtic, no tenen aquest marc comú per al seu enteniment. Per això, per tal de provocar una nova reflexió sobre el tema, pretenem aconseguir que totes aquelles activitats que es realitzin en el medi aquàtic quedin recollides en el que aquí denominem "espectre de les activitats aquàtiques".

Si observem la definició que ens fa l'Enciclopèdia Multi-mèdia Planeta DeAgostini (1994) per al terme natació, trobem les explicacions següents: acció i efecte de nedar; moviment actiu realitzat en l'aigua per un organisme amb l'ajut d'extremitats, apèndixs o altres estructures orgàniques; esport que consisteix en mantenir el cos sobre la superfície de l'aigua i desplaçar-lo mitjançant l'impuls de braços i cames. Segueix manifestant que les categories olímpiques actuals de natació són les curses, els salts i la natació sincronitzada. Com es pot observar el waterpolo no es contempla com a esport pertanyent a la natació i apareix en solitari, com a esport independent. Altres esports aquàtics com la natació amb aletes i el salvament esportiu no apareixen contemplats.

Però la confusió més gran es produeix quan llegim els sinònims de natació en l'enciclopèdia esmentada i trobem els següents: bany, busseig, cabussó i flotació. En aquest cas, s'equiparen termes que després no són definits com a tal. Per això, apostem per l'ús del terme "activitats aquàtiques" com el conjunt d'operacions o tasques, pròpies d'una persona o entitat, que pertanyen o relatives a l'aigua. El concepte d'activitats aquàtiques ja és utilitzat per molts autors com un àmbit global on es consideren englobades totes les activitats físicoesportives que es desenvolupen en el medi aquàtic. (Palleja, 1986; Boixeda, 1990; Barberà i Franco, 1990; Came-

rino i Justríbó, 1990; Pelayo i Wojciechowski, 1991; Guerrero, 1991; López, 1991; Rosell, 1991; Schmitt, 1995; Moreno, Tella i Camarero, 1995; Moreno i Gutiérrez, 1995 a, b; Jardí, 1996).

Com a espectre de les activitats aquàtiques entendrem a partir d'ara, el conjunt dels elements que constitueixen una unitat estructural. Així, des d'aquesta perspectiva, en les activitats aquàtiques es troben totes aquelles modalitats que es desenvolupen en el medi aquàtic. Estaran compostades per la natació, waterpolo, natació sincronitzada, salts, natació amb aletes (activitats subaquàtiques) i salvament aquàtic. En aquesta classificació no incloem aquelles activitats en què l'aigua és necessària per al seu desenvolupament però de manera complementària i no principal.

Classificació de les activitats aquàtiques esportives

De cara a establir una classificació estàndard de les activitats aquàtiques (composada per jocs esportius aquàtics) i que ens serveixi de referència per a l'aplicació pràctica del model teòric en què establim el raonament posterior, proposem la classificació següent (figura 1), que està basada en les aportacions de diversos autors (Parlebas, 1981; Devis i Peiró, 1992; Her-

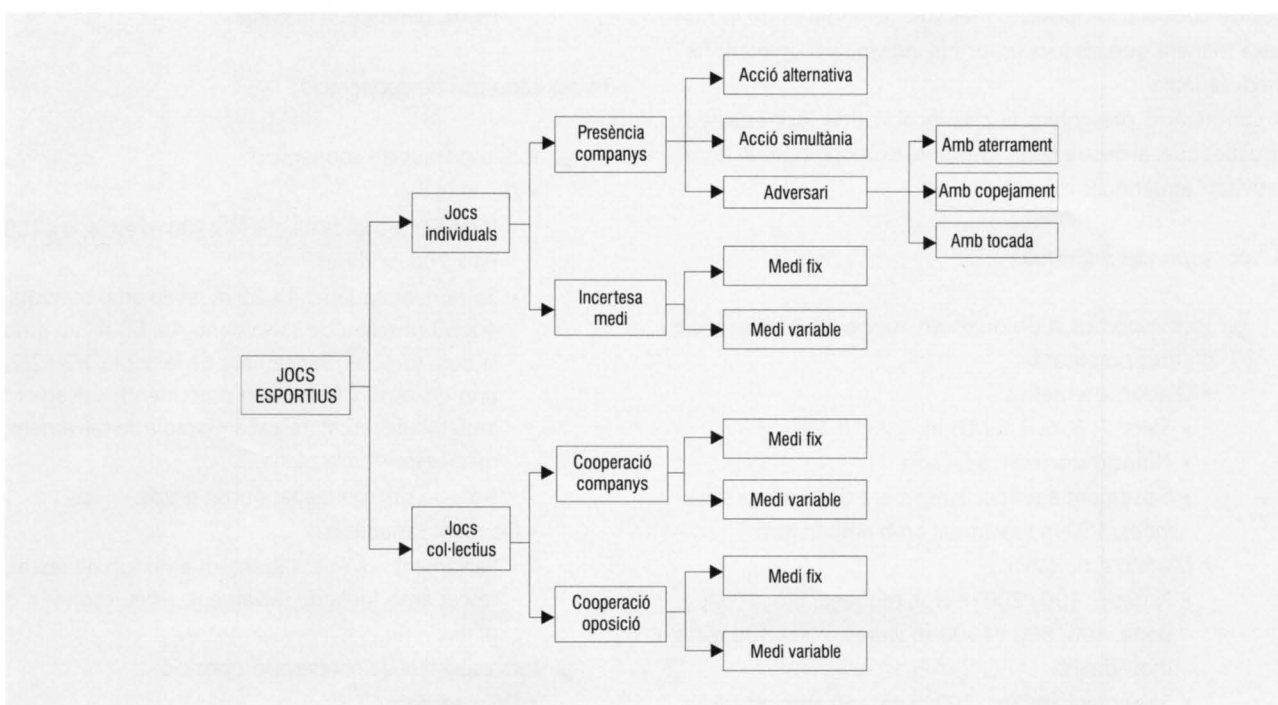

Figura 1. Classificació dels jocs esportius (Moreno i Rodríguez, 1997).

nàndez Moreno, 1994; Amador, 1995; Sebastiani, 1995; González, 1996) com ja s'indicava en un treball anterior (Moreno i Rodríguez, 1997).

Classifiquem els jocs esportius en individuals i col·lectius. Els jocs esportius individuals són aquells en què l'individu actua en solitari i la incertesa se situa en l'espai d'acció o en l'adversari, o bé, aquesta incertesa desapareix perquè el medi és fix. Les categories són les següents: en funció de la presència de companys (jocs esportius individuals on existeix una acció de forma alternativa, jocs esportius individuals on existeix una acció de simultània i jocs esportius individuals d'adversari, entre els quals trobem els d'aterrament, copejament i tocada). A aquestes categories n'afegim una altra en funció de la incertesa creada pel medi, i les subclassifiquem en: amb el medi fix (sense presència d'objectes o instruments que calgui manipular, amb presència d'objectes o instruments que calgui manipular) i amb el medi variable (sense presència d'objectes o instruments que calgui manipular i amb presència d'objectes o instruments necessaris per a la seva manipulació).

Els jocs esportius col·lectius són estructures dinàmiques les transformacions de les quals originades en l'activitat depenen de les interaccions dels participants en relació amb aquesta estructura i tenint també en compte l'entorn o medi en què es produeix l'acció (Hernández Moreno, 1987). Les categories que establím són: jocs col·lectius de cooperació i jocs col·lectius de cooperació-oposició, i les subclassifiquem de la mateixa manera que els jocs esportius individuals: de medi fix i medi variable.

A continuació presentem la classificació dels jocs esportius aquàtics que, al nostre parer, componen el conglomerat de les activitats aquàtiques esportives:

A. Jocs esportius individuals

- Jocs esportius individuals en funció de la presència d'altres practicants:
  - D'acció alternativa:
    - Salts: 1, 3, 5, 7,5 i 10 m.
    - Natació sincronitzada: sols.
    - Salvament aquàtic: llançament de la pilota salvavides, 150 m salvament amb embarcació.
  - D'acció simultània:
    - Natació: 100 i 200 m crol, esquena, braça i papallona. 400, 800 i 1500 m lliures. 200 i 400 estils individuals.
    - Salvament aquàtic: 200 m natació amb obstacles, 100 m rescat del maniquí amb aletes, 100 m

prova combinada de salvament i 50 m rescat del maniquí.

- Natació amb aletes
- Jocs esportius individuals en funció de la incertesa del medi:
  - Medi fix:
    - Sense presència d'objectes:
      - Salts: 1, 3, 5, 7,5 i 10 m.
      - Natació: 100 i 200 m crol, esquena, braça i papallona. 400, 800 i 1500 lliures. 200 i 400 m. estils individual.
      - Natació sincronitzada: sols
    - Amb presència d'objectes:
      - Salvament aquàtic: llançament de la pilota salvavides, 150 m salvament amb embarcació, 200 m natació amb obstacles, 100 m rescat del maniquí amb aletes, 100 m prova combinada de salvament i 50 m rescat del maniquí.
      - Natació amb aletes: totes les proves.
  - Medi variable:
    - Sense presència d'objectes:
      - Natació: proves en aigües lliures
      - Salvament aquàtic: córrer-nedar-córrer, nedar-surf, esprint a la platja, 2 km de carrera a la platja.
    - Amb presència d'objectes:
      - Salvament aquàtic: carrera amb taula de salvament, banderes a la platja.

B. Jocs esportius de cooperació

- Jocs esportius de cooperació:
  - De medi fix:
    - Natació: prova de relleus (4 x 100 m estils, 4 x 100 i 4 x 200 m lliures)
    - Salvament aquàtic: 4 x 25 m relleu amb maniquí, 4 x 50 m relleu de salvament, 4 x 50 relleu amb la boia torpede, llançament de la pilota 1/3 i 2/2, primers auxilis (simulació d'accident), salvament amb tub de rescat, rescat amb taula de salvament, relleu esprint a la platja.
    - Natació sincronitzada: duos i grups.
  - De medi variable:
    - Salvament aquàtic: salvament amb tub de rescat, rescat amb taula de salvament, relleu esprint a la platja.
- Jocs esportius de cooperació-oposició:
  - De medi fix:
    - Waterpolo

Àmbits per al desenvolupament de les activitats aquàtiques

Entre les principals classificacions dels àmbits d'aplicació de les activitats aquàtiques trobem les de Reyes (1990), Caragol (1990), López (1991), Rosell (1991), García (1993), Joven i Lloret (1993), Lloret i Violán (1991), Moreno i Gutiérrez (1995 a, 1995 b) comprenent-ne gairebé la totalitat. Malgrat això, constantment ens trobem exposats a la possible confusió entre el significat d'activitats aquàtiques i el de natació.

Per això, per clarificar les possibles confusions conceptuals, tot seguit proposem una panoràmica dels diferents programes d'activitats aquàtiques aplicats a grups concrets de població (figura 2), classificació no totalment exempta de la possibilitat que algunes activitats aquàtiques quedin insuficientment delimitades.

Com ja s'indicava en treballs anteriors (Moreno i Gutiérrez (1995 a, 1995 b) els diferents àmbits en les activitats aquàtiques els componen els programes de recreació, esport, teràpia, salut i manteniment-entrenament, però abans de capbussar-se en l'abundant gamma de programes que existeixen al mercat (figura 3), entenem que els programes aquàtics educatius han de ser un esglaó previ que qualsevol nen superi per seguir avançant en el domini del medi aquàtic.

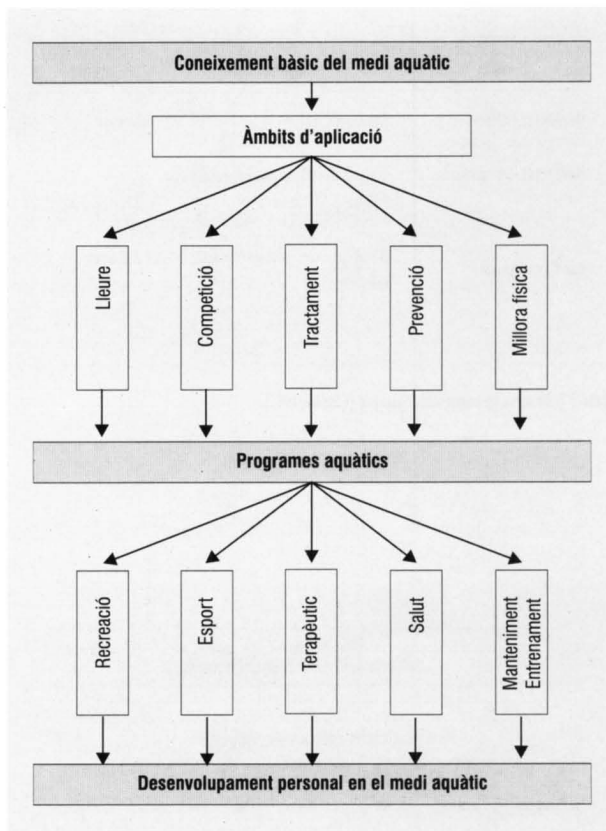

Figura 2. Possibilitats de desenvolupament en el medi aquàtic.

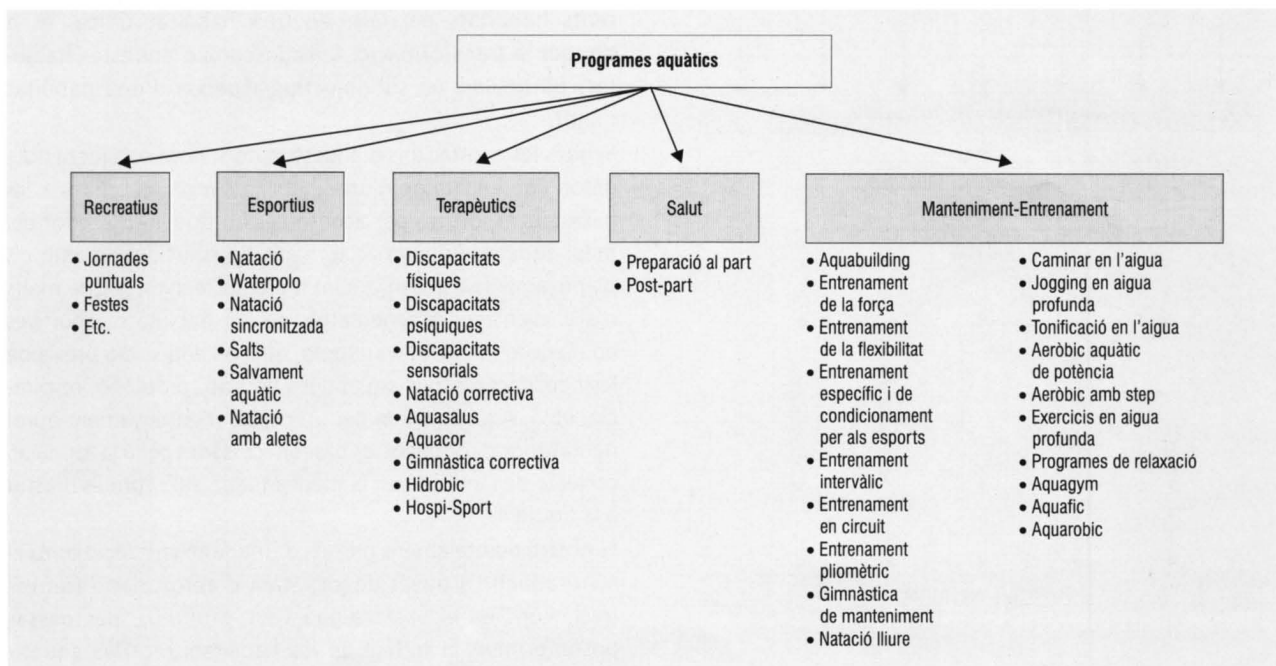

Figura 3. Programes que desenvolupen els diversos àmbits d'aplicació en el medi aquàtic.

FASES	ADQUISICIONS	EDAT
Moviments reflexos	Apnea, r. natori	Nou nat
Moviments rudimentaris	Flotació dorsal autònoma, entrada en l'aigua	3 mesos-2 anys
Habilitats bàsiques	Desplaçaments, girs, immersions, salts, etc.	2-6 anys

Quadre 1. Desenvolupament motor aquàtic (Castillo, 1991).

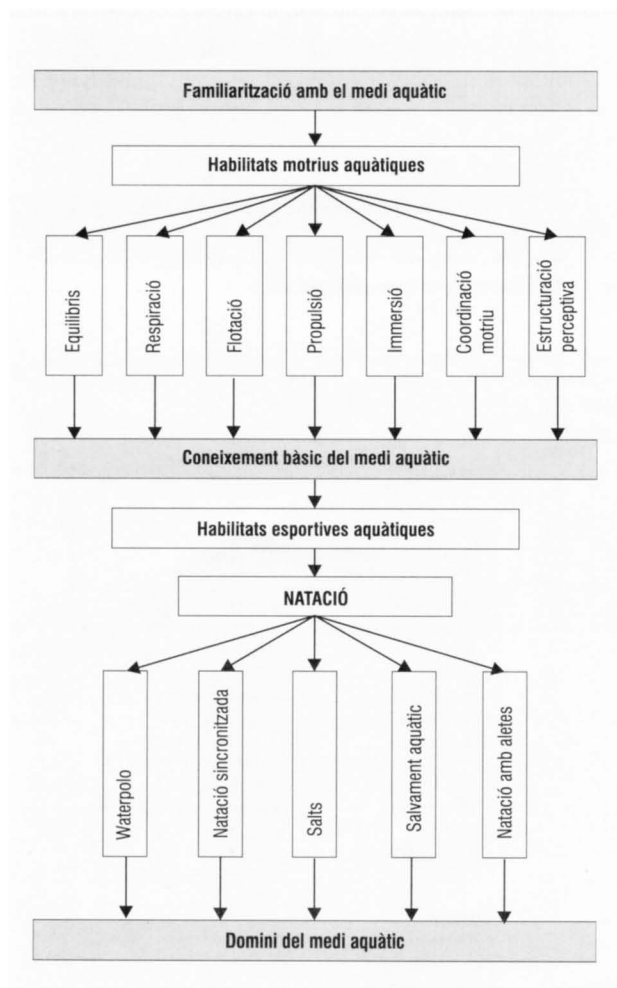

Figura 4. Procés d'adquisició del domini en el medi aquàtic.

Cap a un ensenyament comprensiu de les activitats aquàtiques educatives

Com ja indicava Maria Castillo (1991), el desenvolupament motor en el medi aquàtic té quatre fases (quadre 1): moviments reflexos, moviments rudimentaris, habilitats bàsiques i habilitats específiques.

D'altres autors estableixen que en el desenvolupament de la motricitat aquàtica se succeeixen moviments en dos nivells: habilitats i destreses bàsiques o inespecífiques (lliscaments, girs, llançaments i salts) i habilitats i destreses específiques (sincronitzada, socorrisme, natació, salts i waterpolo).

En aquesta línia i seguint les directrius de Famose (1992) i Ruiz (1994) considerem dues estructures bàsiques en la formació de la persona per aconseguir el domini del medi aquàtic: habilitats motrius aquàtiques i habilitats esportives aquàtiques. Així, Guthrie (1957) caracteritza l'habilitat motriu com a la "capacitat adquirida per aprenentatge en assolir resultats fixats prèviament amb un màxim d'èxit i sovint un mínim de temps, d'energia o de totes dues coses". Si aprofundim en aquesta noció, algunes aportacions científiques confirmen que tota habilitat motriu o esportiva es pot descompondre en subhabilitats més elementals (Leontiev, 1972). Per aquest motiu podem concloure que l'aprenentatge d'una habilitat aquàtica determinada es tradueix, per la fusió de diferents habilitats parcials, en una habilitat única, és a dir, per la transformació de cadascuna d'aquestes habilitats particulars en subobjectius al servei d'una habilitat major.

Segons les aportacions d'aquests autors, hom considera obligatori l'aprenentatge d'unes habilitats motrius prèvies a les habilitats esportives per aconseguir un domini posterior del medi aquàtic. Aquests aclariments no coincideixen amb els plantejaments d'ensenyament d'alguns tècnics, ja que molts d'ells avancen l'aprenentatge de les habilitats esportives aquàtiques (natació, waterpolo, etc.) a l'adquisició prèvia de les habilitats motrius aquàtiques (flotació, propulsió, respiració, etc.). Aquí apostem per un procés d'ensenyament-aprenentatge que compleixi les bases necessàries per a la formació correcta de l'individu en el medi aquàtic, tal i com es mostra a la figura 4.

El nostre plantejament parteix d'una familiarització amb el medi aquàtic a través de jocs, tant d'aproximació (terrestres), com en el vas d'aigua (poc profund), per passar posteriorment al treball de les habilitats motrius aquàtiques, tal i com queda recollit en un altre treball (Moreno i Rodríguez, 1996). En un principi cercarem el desenvolupa-

ment de la flotació, respiració i desplaçaments, entre els quals ressaltem la propulsió a través de jocs o formes jugades. Amb un treball minuciós i globalista aconseguirem que l'aprenent conegui essencialment els elements bàsics per a moure's pel medi aquàtic. Un cop s'aconsegueixi aquest coneixement es pot passar al treball de les habilitats esportives aquàtiques, bo i començant a adquirir el coneixement bàsic de les accions motrius en natació, ja que el controlar-lo facilitarà el domini de la resta de jocs esportius aquàtics.

Segons això, apostem per un treball inicial basat en els jocs motrius aquàtics, en què se cerca un joc apropiat per als processos de maduració dels alumnes a través dels jocs de coordinació motriu i els jocs d'estructuració perceptiva.

Jocs de coordinació motriu. Aquests jocs es basen en el fet que els nens als 3 anys es poden moure en l'aigua amb ajut, cap als 4-5 anys controlen millor la iniciació d'un moviment, les parades i els canvis de direcció; als 5-6 anys dominen l'equilibri estàtic i involucren el desplaçament en el joc, i és al final d'aquesta etapa, aproximadament als 9 anys, quan poden relaxar voluntàriament un grup muscular i aconseguir realitzar moviments coordinats.

Els jocs aquàtics que proposem són els següents:

- *Jocs de motricitat gruixuda:* coordinació dinàmica global, equilibri, respiració i relaxació.
- *Jocs de motricitat fina:* coordinacions segmentàries.
- *Jocs en què intervenen altres aspectes motors:* força muscular, velocitat, control del moviment, resistència, precisió, confiança en l'ús del cos, etc.

Jocs d'estructuració perceptiva:

- *Jocs que potencien l'esquema corporal:* coneixement de les parts del cos. Passant del nivell del cos viscut (fins als 3 anys), al nivell de la discriminació perceptiva (dels 3 als 7 anys) i al nivell de la representació mental i de coneixement del propi cos (de 7 a 12 anys).
- *Jocs de lateralitat:* pel que fa a la lateralitat, cal que tinguem en compte que fins als cinc anys el nen utilitza les dues parts del cos de manera poc diferenciada. En aquest sentit, els plantejaments lúdics tindran un caràcter global i enriquidor a nivell segmentari. Entre els 5 i 7 anys, que és quan es produeix una més gran afirmació definitiva de la lateralitat, seguirem potenciant el descobriment segmentari i, en darrer lloc, a

partir dels 7 anys, quan es produeix una independència de la dreta amb respecte a l'esquerra, serà quan el treball analític i de dissociació segmentària tindrà més relleu.

- *Jocs d'estructuració espaciotemporal:* és en aquesta etapa quan el nen comença a reconèixer i reproduir formes geomètriques prenent consciència de la dreta i l'esquerra, i enriquint les seves nocions de dalt, a baix, davant, darrera, situacions (dintre, fora), pel que fa a la mida (gran, petit) i la direcció (cap a ella, des d'aquí). Amb tots aquests recursos el nen podrà escollir altres referències, a més del cos, i es podrà situar en d'altres perspectives.
- *Jocs de percepció espaciovistual:* percepció visual (parts-tot, figura-fons, noció de direcció, orientació i estructuració espacial), captació de posicions en l'espai, relacions espacials, topologia (obert, tancat, etc.).
- *Jocs de percepció rítmicotemporal:* percepció auditiva, ritme, orientació i estructuració temporal, etc.
- *Jocs de percepció tàctil, gustativa, olfactiva, auditiva i visual.*
- *Jocs d'organització perceptiva.*

Un cop aconseguit un desenvolupament òptim a través dels jocs i basant-nos en autors contemporanis (Devís i Peiró, 1992, 1994, 1995; Moreno, 1995; Devís i Sánchez, 1996; González, 1996; Moreno i Rodríguez, 1997), considerem que la utilització del joc com a pas previ a l'esport aquàtic, passa pel model de "joc esportiu modificat", amb suport en un model comprensiu del seu ensenyament.

La base d'aprenentatge motor de la proposta dels jocs motrius i els jocs esportius sota un model comprensiu es troba en la "Teoria de l'esquema" (Schmidt, 1975) en què la pràctica abundant i variable és la via més adequada per afavorir l'aprenentatge motor. Aquest mateix component ha estat tractat per Ruiz (1995, 1996) en l'aprenentatge motor i esportiu i arriba a dir que "*l'observació de situacions de joc infantil i d'ensenyament d'habilitats en la infantesa ens manifesta el paper important de la pràctica en l'adquisició motriu i com també poden ser argument per poder explicar les diferències evolutives en l'aprenentatge esportiu, en dotar els subjectes d'un més gran i millor coneixement sobre les accions*".

El marc teòric en què es basa aquesta proposta és el dissenyat per Bunker i Thorpe (1986) en què estableixen un model d'ensenyament dels jocs esportius que destaca la importància de la tàctica i l'estratègia que apareixen dins dels contextos

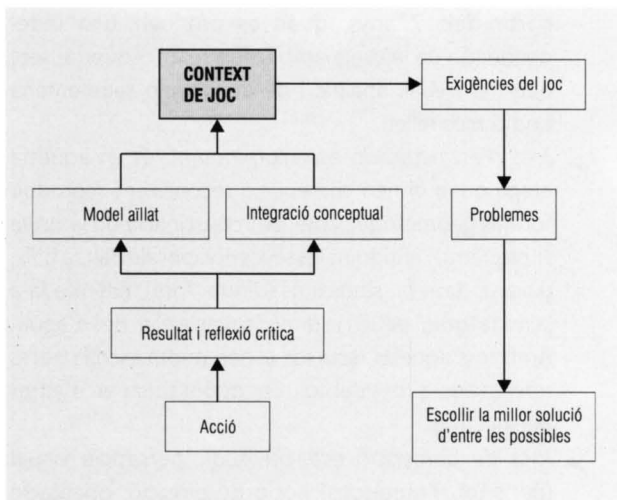

Figura 5. Model integrat (modificat de Bunker i Thorpe, 1986)

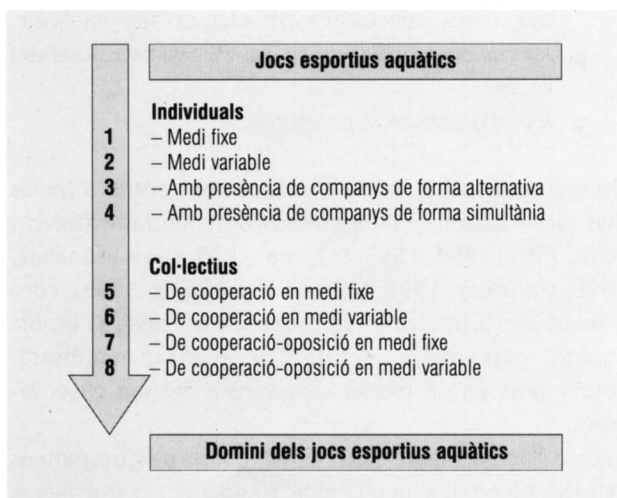

Figura 6. Progressió d'ensenyament dels jocs esportius aquàtics a través dels jocs esportius modificats en el medi aquàtic (adaptat de Moreno i Rodríguez, 1997).

de joc (figura 5). En aquest model integrat, els aspectes contextuais creen unes demandes o exigències problemàtiques de joc que s'han de solucionar de la millor manera possible. Un cop realitzada l'acció per solucionar el problema, es passa a reflexionar sobre el resultat per aconseguir una bona comprensió del joc o per començar a valorar la importància instrumental de la tècnica, un cop compresa la naturalesa del joc. Si hom donés pas a la via del model aïllat caldria conèixer els diferents elements tècnics que componen la tècnica i es podria seguir per al seu aprenentatge el model

tradicional d'ensenyament que parteix de la tècnica fins a arribar a la tàctica.

Per poder dur a terme tot el model integrat d'ensenyament cal partir d'una estructura de jocs esportius que sigui capaç d'orientar la pràctica educativa per arribar a comprendre els principis tàctics vinculats a la naturalesa dels diferents jocs esportius aquàtics. Però també cal establir un canvi que consisteix en adaptar els jocs als qui els practiquen per tal que el model que parteix de l'aprenentatge de les accions motrius bàsiques, que tot seguit passa al coneixement i comprensió dels aspectes tàctics i que acaba en la utilització de la tècnica per al seu perfeccionament, es pugui dur a la pràctica amb un percentatge d'èxit alt (Devis, 1990 a, 1990 b).

Els jocs pateixen una adaptació al grup de jugadors de què hom disposa, tenint en compte les característiques i condicions en què es troba el grup. Per a l'elaboració del joc modificat, per exemple en waterpolo, s'introdueix una modificació en el material (les porteries són més petites, les pilotes oficials es canvien per pilotes adaptables a les mans i als peus dels jugadors, com poden ser les pilotes de gimnàstica rítmica, goma espuma clàssica, de cautxú, etc.), també es redueix l'àrea de joc, les regles canvien (nombre menor de jugadors, variació de la puntuació dels gols, etc.) i es fa especial rellevància en els principis tàctics de les principals formes de jocs esportius (desmarcar-se amb i sense mòbil, cercar espais lliures i profunditat, donar suport al company, obrir el joc, utilitzar diferents tipus de defenses, etc.)

Els jocs aquàtics han de cobrir una sèrie de continguts que millorin i augmentin les possibilitats de joc de l'alumne. Amb la utilització de la proposta de classificació dels jocs esportius (Moreno i Rodríguez, 1997), bo i mantenint com a base l'ensenyament a través del joc i considerant l'evolució madurativa que l'infant va assolint, la progressió dels jocs esportius aquàtics amb les modificacions corresponents anirà dels individuals als col·lectius (figura 6).

Basem aquesta evolució en el principi que defensa el treball de la globalitat amb anterioritat a l'especificitat. Encara que els jocs esportius individuals precedeixen els col·lectius, entenem que els primers han d'existir en una primera instància, en un inici progressiu de complexitat tàctica (solució al problema motriu) i des d'un enfocament en què no es posi per davant la tècnica o bé que aquesta aparegui amb un component tècnic molt reduït. Aquest ordre pot ser canviat per l'educador en funció de les característiques dels participants i del seu entorn, fins i tot insistim en l'inici de diferents jocs esportius aquàtics alhora.

Reflexions finals

Després d'aquesta presentació esperem que l'espectre de les activitats aquàtiques sigui entès com una perspectiva globalitzadora, on cada àmbit d'actuació quedi associat a un bloc comú i genèric en les activitats aquàtiques. I que, prèviament al desenvolupament de certes habilitats esportives, cal passar per un filtre en què es troben les activitats aquàtiques educatives i en les quals el joc és el mitjà ideal per aconseguir aquest objectiu.

De manera resumida, l'alternativa proposada parteix de la idea central de considerar que cada element del joc només adquireix significat en relació amb el conjunt o la totalitat i que és a partir de la totalitat, és a dir, del joc, des d'on cal emprendre l'ensenyament i l'aprenentatge comprensiu d'aquests. En considerar com a punt de partida el joc aquàtic, l'èmfasi es posa en el reconeixement i la comprensió per part del nen dels principis generals comuns als jocs esportius aquàtics que han d'orientar la seva presa de decisions i les seves respostes i en la transferència dels aprenentatges a d'altres situacions lúdiques semblants.

Al llarg de tota aquesta proposta hem suggerit una metodologia d'ensenyament de les activitats aquàtiques a través de jocs motrius i esportius aquàtics, aportacions amb les quals pretenem estimular el debat i la reflexió.

D'aquesta manera obrim un camí en què cal realitzar més estudis empírics sobre els diferents models d'ensenyament en les activitats aquàtiques.

Bibliografia

- AMADOR, F. (1995). La enseñanza de los deportes de lucha. A: D. Blázquez (Ed.), *La iniciación deportiva y el deporte escolar* (pàg. 351-368). Barcelona: Inde.
- BARBERÁ, X. i FRANCO, P. (1990). Actividades acuáticas para grupos específicos. *Apunts: Educació Física i Esports*, 21, 17-24.
- BOIXEDA, A. (1990). La oferta de actividades acuáticas para la ocupación del tiempo libre. *Apunts: Educació Física i Esports*, 21, 5-10.
- BUNKER, D. i THORPE, R. (1986). The Curriculum Model. A: R. Thorpe, D. Bunker i L. Almond (Eds.), *Rethinking Games Teaching* (pàg. 7-10). Loughborough: Loughborough University.
- CAMERINO, O. i JUSTIBÓ, L. (1990). Las nuevas actividades recreativas acuáticas; animación, juego y relajación. *Ocio/Sport*, 39, 80-81.
- CARAGOL, M. I. (1990). Programas de actividades y deportes acuáticos en función de la oferta de instalaciones en Cataluña. *Apunts: Educació Física i Esports*, 21, 43-54.
- CASTILLO, M. (1991). El desarrollo de las habilidades motrices acuáticas. *Apunts: Educació Física i Esports*, 26, 23-28.
- DEVÍS, J. i PEIRÓ, C. (1992). *Nuevas perspectivas curriculares en educación física: la salud y los juegos modificados*. Barcelona: Inde.
- (1995). Enseñanza de los deportes de equipo: la comprensión en la Iniciación de los juegos deportivos. A: D. Blázquez (Ed.), *La iniciación deportiva y el deporte escolar* (pàg. 333-350). Barcelona: Inde.
- DEVÍS, J. i SÁNCHEZ, R. (1996). La enseñanza alternativa de los juegos deportivos: antecedentes, modelos actuales de iniciación y reflexiones finales. A: J. A. Moreno i P. L. Rodríguez (Eds.), *Aprendizaje deportivo* (pàg. 159-181). Murcia: Universidad de Murcia.
- DEVÍS, J. i PEIRÓ, C. (1994). Enseñanza de los deportes de equipo: la comprensión en la iniciación de los juegos deportivos. A: D. Blázquez (Ed.), *Iniciación Deportiva* (pàg. 333-350). Barcelona: Inde.
- DEVÍS, J. (1990a). Renovación pedagógica en la educación física: hacia dos alternativas de acción I. *Perspectivas*, 4, 5-7.
- (1990b). Renovación pedagógica en la educación física: hacia dos alternativas de acción II. *Perspectivas*, 5, 13-16. Enciclopedia Multimedia Planeta DeAgostini (1994). España: Multimedia Ediciones, S. A.
- FAMOSE, J. P. (1992). *Aprendizaje motor y dificultad de la tarea*. Barcelona: Paidotribo.
- GARCÍA, R. (1993). *Guía para la gestión de las piscinas*. Madrid: Campomanes.
- GONZÁLEZ, E. (1996). El aprendizaje de los juegos deportivos. A: J. A. Moreno i P. L. Rodríguez (Eds.), *Aprendizaje deportivo* (pàg. 185-204). Murcia: Universidad de Murcia.
- GUERRERO, R. (1991). *Guía de las actividades acuáticas*. Barcelona: Paidotribo.
- GUTHRIE, E. R. (1957). *The psychology of learning*. New York: Harper Brothers.
- HERNÁNDEZ MORENO, J. (1987). *Análisis de la acción de juego en los deportes de equipo: su aplicación al baloncesto*. Tesis doctoral no publicada. Universidad de Barcelona.
- (1994). *Análisis de las estructuras del juego deportivo*. Barcelona: Inde.
- JARDÍ, C. (1996). *Movernos en el agua*. Barcelona: Paidotribo.
- JOVEN, A. i LLORET, M. (1993). Las actividades acuáticas recreativas: un intento de sistematización. *Comunicaciones Técnicas*, 4, 17-27.
- LEONTIEV, A. (1972). *Le développement du psychisme*. París: Éditions sociales.
- LÓPEZ, M. (1991). Natación recreativa: una pedagogía, una actividad con futuro. *SEAE/INFO*, 15-16, 19-23.
- LLORET, M. i VIOLÁN, M. (1991). Actividades acuáticas y salud. A: // *Congreso de Actividades Acuáticas* (pàg. 27-50). Barcelona: DEF/SEAE.

- MORENO, J. A. i GUTIÉRREZ, M. (1995a). Panorámica actual de los programas de actividades acuáticas (I). *SEAE/INFO*, 29, 12-16.
- (1995b). Panorámica actual de los programas de actividades acuáticas (II). *SEAE/INFO*, 30, 12-17.
- MORENO, J. A. i RODRÍGUEZ, P. L. (1996). El aprendizaje de las habilidades acuáticas en el ámbito educativo. A: F. Ruiz (Ed.), *La educación física en primaria* (pàg. 163-205). Murcia: Universidad de Murcia.
- (1997). Hacia una nueva metodología de enseñanza de los juegos deportivos. A: F. Ruiz (Ed.), *Los juegos y las actividades deportivas en la educación física básica* (pàg. 185-214). Murcia: Universidad de Murcia.
- MORENO, J. A.; TELLA, V. i CAMARERO, S. (1995). *Actividades acuáticas educativas, recreativas y competitivas*. Valencia: IVEF.
- PALLEJA, R. (1986). L'adaptació al medi aquàtic entre els 3 i 6 anys. *Apunts: Educació Física*, 5, 40-42.
- PARLEBAS, P. (1981). *Contribución a un lexique commenté en science de l'action motrice*. París: INSEP.
- PELAYO, P. i WOJCIECHOWSKI, P. (1991). La résolution des problèmes respiratoires (1re. partie). *EPS*, 230, 29-33.
- REYES, R. (1990). Natación, algo más que una asignatura. *Revista de Educación Física*, 35, 13-15.
- ROSELL, J. (1991). Natación utilitaria y actividades acuáticas complementarias para adultos. *SEAE/INFO*, 15-16, 11-18.
- RUIZ, L. M. (1994). *Deporte y aprendizaje. Proceso de adquisición y desarrollo de habilidades*. Madrid: Aprendizaje Visor.
- (1995). *Competencia Motriz. Elementos para comprender el aprendizaje motor en educación física escolar*. Madrid: Gymnos.
- (1996). La variabilidad al practicar en el aprendizaje deportivo. A: J. A. Moreno i P. L. Rodríguez (Eds.), *Aprendizaje deportivo* (pàg. 23-34). Murcia: Universidad de Murcia.
- SCHMIDT, R. A. (1975). A schema theory of discrete motor skill learning. *Psychological Review*, 82, 225-260.
- SCHMITT, P. (1995). *Nadar del descubrimiento al alto nivel*. Barcelona: Hispano Europea.
- SEBASTIANI, E. M. (1995). La enseñanza de los deportes individuales. Modelos de intervención pedagógica. A: D. Blázquez (Ed.), *La iniciación deportiva y el deporte escolar* (pàg. 312-331). Barcelona: Paidotribo.